

## Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İnsan-Âlem Münasebetine Dair Yorumları

*Erzurumlu Ibrahim Hakki's Comments on the Human-Universe Relationship*

### ÖZET

İslam düşünce geleneğinde özellikle de tasavvufî düşüncede insan-âlem münasebetinin izahında insanın küçük âlem, âlemin ise büyük âlem olarak nitelendirildiği *küçük âlem-büyük âlem (âlem-i sağır-âlem-i kebîr)* fikrine yer verilir. İlk nüveleri Kindî'de (ö. 252/866[?]) görülmeye başlayan bu düşünce daha sonra geniş bir şekilde İhvân-ı Safâ, İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Mevlânâ (ö. 672/1273), Azizüddin Nesefî (ö. 700/1300[?]), Abdülkerîm el-Cîlî (ö. 832/1428) ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'da (ö. 1194/1780) görülmektedir. Tasavvufî düşünce geleneğinde insan ile âlem arasında bir mütakâbiliyetin öne çıktığı, insanın âlemin bir nüshası olması, kevn-i câmi' oluşu (birleştirici varlık) ve illet-i gâiyye olması sebebiyle onun zâhîren küçük âlem gibi görünse de bâtînen büyük âlem olduğu kanaati yaygındır. Bu çalışmada İslam düşünce geleneğindeki küçük âlem-büyük âlem (âlem-i sağır-âlem-i kebîr) düşüncesinin Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın eserlerinde nasıl yer bulduğu tespit edilmiştir. Tasavvuf alanında bu hususta yapılan müstakil bir çalışmanın olmayışı ve bu mevzûnun İslam düşünce geleneğinde insan-âlem ilişkisinin anlaşılması noktasında mühim bir yerinin olması konunun önemini göstermektedir. Erzurumlu İbrahim Hakkı insan ile âlem arasındaki benzerlikleri, insanın felekler âlemi ile benzerliği, yaratılış merhaleleri benzerliği, insandaki kötü ahlâkın hayvanlardaki sûretlerle benzerliği ve diğer bazı benzerlikler üzerinden ele almıştır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın dikkat çektiği bu benzerliklerin, tasavvurî (kurgusal) ve muhayyel (hayalî) metin inşasına yönelik bir söylem biçimi değil, ma'rifetullâhî elde etme sürecinde epistemolojik bir gayeye matuf olduğu anlaşılmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Tasavvuf, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetnâme, İnsan-Âlem.

### ABSTRACT

In the tradition of Islamic thought, especially in Sufi thought, the idea of the small universe-big universe (âlam al-sağır-âlam al-kabîr), in which the human being is characterized as the small universe and the universe as the big universe, is included in the explanation of the relationship between man and the universe. This idea, the first glimpses of which appear in al-Kindî, is later seen in Ikhwân al-Safâ, Ibn al-'Arabî, Mawlânâ, 'Abd al-Karîm al-Jîlî, Azîz al-Dîn Nesefî and Erzurumlu Ibrahim Hakki. In the tradition of Sufi thought, there is a widespread belief that there is a mutuality between the human being and the universe, that the human being is a copy of the universe, that he is the unifying being (kawn-i jâmi') and that he is the illet-i gâiyya, and that he is the great universe in the bosom, even though he appears to be the small universe in appearance. In this study, it has been determined how the idea of the small universe-big universe (âlam-i sağır-âlam-i kebîr) in the tradition of Islamic thought finds a place in the works of Erzurumlu Ibrahim Hakki. The lack of an independent study on this subject in the field of Sufism and the fact that this subject has an important place in understanding the human-universe relationship in the tradition of Islamic thought shows the importance of the subject. Erzurumlu Ibrahim Hakki discussed the similarities between human and the universe through the similarities between human and the universe of the heavens, the similarity of the stages of creation, the similarity of bad morals in man with the forms in animals, and some other similarities. It is understood that these similarities that Erzurumlu Ibrahim Hakki draws attention to are not a form of discourse for the construction of a fictional and imaginary text, but an epistemological goal in the process of obtaining ma'rifatullâh.

**Keywords:** Sufism, Erzurumlu Ibrahim Hakki, Marifetnâme, Human-Universe.

### GİRİŞ

Mahlûkat içerisinde insan varoluşsal olarak; madenî, nebâtî ve hayvânî özelliklerin bütününe sahip olması ve kendini bilme kabiliyetine sahip olması itibarıyla en ihata edici yerde bulunmaktadır. Yani insan varlık âlemindeki her şeyin kabiliyetinin kendinde bulunması sebebiyle hem kendini kavrayabilen hem de kendi dışındaki âlemleri kavrayabilecek potansiyelde yaratılmıştır.<sup>2</sup>

Âlemdaki hiçbir varlığın diğer bir varlıkla benzerliği olmaksızın onu kavrama imkânı yoktur. Örneğin insan bünyesinde kuruluk, sıcaklık, soğukluk ve yaşlılık olmasıyla anâsır-ı erbaaya, cismânî yönüyle madenlere, beslenmesi yönüyle bitkilere, acı ve lezzet alma, vehim gibi özellikleri yönüyle hayvanlara benzer. Yani insan âlemden var olan ne varsa onlarla az veya çok müşterek unsurlara sahiptir. Bu müştereklik insana, o varlıkları bilme, onlarla taşıdığı bu benzerliklerin mâhiyetini ve gayesini anlayabilmeyi sağlamaktadır.<sup>3</sup> Başka bir ifadeyle, insanın âlem ile olan benzerliği ve daha ileri boyutta bütünlüğü, bir taraftan kendini anlamayı mümkün kılarken (bilmeyi kolay hale getiren bir imkân sunarken) diğer yandan da metafizik tarafını anlamayı kolaylaştırıp ilâhî olanla irtibatını anlaşılır hale getirmektedir.

Dilek Arıcıoğlu Özdemir<sup>1</sup> 

### How to Cite This Article

Arıcıoğlu Özdemir, D. (2024). "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İnsan-Âlem Münasebetine Dair Yorumları", International Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:9, Issue:1; pp:77-87. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10715537>

Arrival: 24 November 2023  
Published: 27 February 2024

Academic Social Resources Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

<sup>1</sup> Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye. ROR ID: <https://ror.org/03je5c526>

<sup>2</sup> Gürbüz Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan* (İstanbul: DİB Yay., 2017), 27.

<sup>3</sup> Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, 28.

Yaratılanlar içerisinde insanın en üstte oluşu, onun kendinden aşağı olan bütün mahlûkâtın sahip olduğu özelliklere ilaveten onlarda olmayan düşünme, karar verme ve ayırt etme gibi özelliklere sahip olmasıyla netlik kazanmaktadır.<sup>4</sup> Bu noktadan hareketle burada kastedilen insanın bilme kabiliyeti epistemolojik bir bilgi üstünlüğünden ziyade ontolojik bir mânâ taşımaktadır.<sup>5</sup> Bu mânâ, insanın Allah'ın bütün isim ve sıfatlarını en kâmil şekilde yansıtan mazhar olması, ilâhî sûrette yaratılmış olması, ilâhî nefhaya mazhar varlık olmasıdır. Dolayısıyla “insan'ın Allah'ı bilebilme imkânı nasıl olur?” şeklinde sorulacak bir soru cevabını da bu bilme imkânından almaktadır. İnsanın yaratıcısı tarafından şekillendirilmesi ve ruhundan üflenmesi<sup>6</sup> onun kendisi dışındaki bütün mahlûkât karşısındaki pozisyonunu ve metafizik alanı bilmesinin imkânını göstermesi açısından önemlidir.<sup>7</sup>

İslam düşünce geleneğinde küçük âlem-büyük âlem fikri ilk olarak Kindî de görülse de detaylı olarak ilk ele alan İhvân-ı Safâ'dır.<sup>8</sup> İhvân-ı Safâ'nın kozmolojik ve antropolojik fikirlerini etkileyen bu konudaki düşüncelerinin İslam düşünce geleneğinde önemli tesirleri olmuştur.<sup>9</sup>

İhvân-ı Safâ'ya göre insan ile âlem arasında tam bir benzerlik mevcuttur. İnsan bedeni tamamen âlemin husûsiyetlerini taşımaktadır. Mesela âlemin aslı olarak kabul edilen dokuz felek; insanın bedenini oluşturan dokuz cevhere karşılık gelir. Bunlar; kemik, ilik, et, damarlar, kan, sinirler, deri, kıl ve tırnaklardır. Yine insandaki gözler, kulaklar, burun delikleri, meme delikleri, ağız, göbük ve boşaltım organlarından oluşan on iki delik, âlemdeki on iki burca karşılık gelmektedir. İnsanın çekme, tutma, itme, sindirme, yeme, büyüme ve tasavvur etmeden teşekkül eden kuvveleri ile birlikte onun görme, duyma, tat alma, koklama, hissetme, konuşma ve düşünme kuvvelerini âlemdeki yedi gezegenin tabii ve ruhani güçlerin mukâbili olduğu görüşündedir. Yeryüzü ve gökyüzünün karşılığının da insanda olduğuna ifade eden İhvân-ı Safâ'ya göre insanın uyuması ölüme, uyanışı ise dirilmeye benzemektedir.<sup>10</sup>

Tasavvufî düşüncede ise küçük âlem-büyük âlem fikri özellikle İbnü'l-Arabî, Mevlânâ, Nesefî, Cîlî ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'da görülmektedir.

Çalışmamızda İslam düşünce geleneğinde insan-âlem ilişkisinin izahında müracaat edilen küçük âlem-büyük âlem benzerliği düşüncesinin İbrahim Hakkı'da nasıl ele alındığını tespit etmeye çalıştık. Temel referans kaynağı olarak onun fikirlerini tam olarak yansıtan *Marifetnâme*'si esas alınmıştır. Bununla birlikte “*Kendini bilen, Rabbini bilir*” kudsî hadisini izah etmek için müstâkilen kâleme aldığı *İrfâniyye* olarak bilinen *Mecmû'a-i Vahdâniyye fî Ma'rifeti'n Nefsi'r-Rabbâniyye* adlı eseri de istifade ettiğimiz diğer eseri oldu.

## TASAVVUFTA İNSAN-ÂLEM BENZERLİĞİNE DAİR YORUMLAR

Bazı sûfiler insanın cismânî yönüyle cemâdât, nebâtât ve hayvânâtın oluşturduğu maddî âlemin mertebelerini, rûhî yönü ile de metafizik âlemin mertebeleri olan, tabiat, nefis ve rûhu kapsadığını ifade etmişlerdir. Bundan dolayı insan her iki âlemi de bilen, âlemin kalbi olarak görülmüştür.<sup>11</sup>

Tasavvufî düşünceye göre varlık temelde *mülk* ve *melekût* âlemi olarak iki vasfiyle ele alınır. İnsan ise bu iki âlemin özelliklerini kendinde cem' etmiştir.<sup>12</sup> Varlığın bütün mertebelerini câmi' olan insan, bedeni ile şehâdet âlemini, rûhu ile maddî olmayan diğer varlık mertebelerini mündemiçtir.<sup>13</sup> Başka bir deyişle, görünen âlemdeki cansız varlık, bitki ve hayvanların özelliklerini varlığında toplaması, insanın mülk âlemine bakan yanına işaret eder. İnsan ilâhî isimlere mazhar olması yanı sıra da melekût âlemine bakan yanını gösterir. Onun kevn-i câmi' oluşu, âdem oluşun kainattaki bütün mevcûdâta kıyasla kemâlini gösteren en önemli özelliklerindedir.<sup>14</sup>

İnsan bütün esmâyı kendisinde cem' etmesiyle varoluşun ilkesini de kendi içinde taşımaktadır. Bu husûsiyeti itibariyle büyük âlem karşısında küçük âlem olarak telakki edilmiştir. Fakat hakikatte ise insan Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmasıyla, emâneti yüklenişi gibi sebeplerden dolayı büyük âlem, âlem ise küçük insan olarak görülür. Zira halife tebaasından üstündür.<sup>15</sup>

Kur'ân-ı Kerîm'de “*Biz emâneti göklere, yere ve dağlara arz ettik, onlar bunu yüklenmekten kaçındılar, korktular ve insan onu yükledi.*”<sup>16</sup> âyeti ile “*Ey Rasûlüm! Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım.*”<sup>17</sup> kudsî hadisi insan ve varlıklar arasındaki ilişkiyi anlamak açısından mühimdir. Zira sûfilere göre varolan herşey varlık âleminde Allah'ın esmâ ve sıfatlarından sadece bazılarını üzerinde taşıırken, insan Allah'ın esmâ, sıfat ve ef'alinin bütünü üzerinde

<sup>4</sup> Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, 28.

<sup>5</sup> Osman Nuri Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevi'de İnsân-ı Kâmil* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 114.

<sup>6</sup> Hicr 15/29

<sup>7</sup> Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, 28.

<sup>8</sup> Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: İklim Yay., 1992), 151.

<sup>9</sup> Abdullah Kartal, *Abdülkerîm Cîlî Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi* (İstanbul: İnsan Yay., 2003), 238.

<sup>10</sup> Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, 159-160.

<sup>11</sup> İbrahim Düzen, *Aziz Nesefî'ye Göre Allah-Kâinat-İnsan* (İstanbul: Furkan Yay., 2000), 156.

<sup>12</sup> Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevi'de İnsân-ı Kâmil*, 35.

<sup>13</sup> Osman Türer, “Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Bir Şiirinin Varlık ve İnsan Felsefesi Açısından Tahlili”, *Uluslararası Sempozyum Bildirileri 20-22 Mayıs 2005*, ed. Hasan Kâmil Yılmaz (Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum, İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yay., 2005), 1/214-216.

<sup>14</sup> Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevi'de İnsân-ı Kâmil*, 35.

<sup>15</sup> William C. Chittick, *Aşîğün Aynası-Kayıp Kalbin Peşinde*, çev. Ömer Saruhanlıoğlu (İstanbul: Okuyan us, 2018), 133.

<sup>16</sup> Ahzâb 33/72

<sup>17</sup> Hakim, *el-Müstedrek*, II, 672/4228.

taşımaktadır. Bundan dolayı sûfiler bütün mevcûdât ile insan arasında ilâhî tecelliler yönüyle bir cüz-küll ilişkisi olduğunu ifade ederler.<sup>18</sup>

Sûfilere göre varlık içerisinde en son yaratılan insan kendinden önceki bütün varlık mertebelerini kendinde cem' etmiştir. Allah'ın ism-i a'zâm ismi olan Allah isminin diğer esmâ ve sıfatlarını kapsadığı gibi insan da bütün mevcûdâtı kendinde toplamıştır.<sup>19</sup>

Abdülkerîm Cîlî varlık mertebeleri ile ilgili müstâkil olarak yazdığı risâlenin sonunda insanın mer-tebe-i câmia olduğunu, “*insan haktır, zâttır, sıfattır, arştır, kürsîdir, levh-i mahfûzdur, kâlem-i a'lâdır, melektir, cennettir, semâvâttır, semâvâttaki herşeydir, yerdir, yerin ihtivâ ettiği herşeydir, âlem-i dünyâdır, âlem-i uhrevîdir, vücûdu vücûdun câmi' olduğu herşeydir, haktır, halktır, kadîmdir, hadîstir.*”<sup>20</sup> şeklinde özetlemektedir.

Görüldüğü gibi tasavvufî düşüncede insanın hem fizikî hem de mânevî yönüne işaret edilmiş, bu çift yönlü olması münasebetiyle âlem ile arasında her dönem benzerlikler kurulmuştur.

İbnü'l-Arabî'ye göre insan âlemin ulvî ve süflî hakikatlerinin kendinde cem' olduğu âlemin bir sûretidir. Bunlar bütünüyle insanda mevcuttur ve o âlemi bilhassa insanın ilâhî güzellikleri aksettiren bir ayna olarak tavsif eder.<sup>21</sup> Aynı zamanda insanı âlem aynasının cilası olarak gören İbnü'l-Arabî'de insan ve âlem benzerliği hususunda İhvân-ı Safâ'nın düşüncelerinin tesiri görüldüğü söylenebilir.<sup>22</sup>

Ayrıca İbnü'l-Arabî insanın Allah'ın halifesi ve Allah'ın sûreti olduğunu ifade etmektedir.<sup>23</sup> Cîlî de, “*Âyân-ı hariciyye âleminde her neyi görür veyahut işitirsek, o şey insanın dekâyıkından bir dakika yahut hakâyıkından bir hakikatın ismidir.*”<sup>24</sup> diyerek dış âlemde görülen ve duyulan ne varsa bunun insanın sırlarına ve hakikatlerine işaret ettiğini belirtmiştir. Benzer fikirlerin görüldüğü Nesefî ise bu husûsa özellikle *İnsân-ı Kâmil* adlı eserinin onuncu risâlesinde müstâkil olarak yer vermiştir.<sup>25</sup>

Sûfilere göre bütün mevcûdât hem küçük âlem olan insana bakan yönüyle hem de büyük âlem olan âleme bakan yönüyle Hakk'ın güzelliklerinin tecellî ve zuhûr ettiği yerdir. O bu âlemde sıfat, isim ve fiilleri ile sürekli tecellî ve zuhûr etmektedir.<sup>26</sup> Burada mühim olan bunlar arasındaki münasebeti, benzerlikleri idrak edebilecek kemâle ve görebilecek bir göze sahip olabilmektir.<sup>27</sup> Zira insan yaratılışının gayesini, oluşunu idrak ettiği nisbette kemâl bulan bir varlıktır.<sup>28</sup>

## İBRAHİM HAKKI'DA İNSAN-ÂLEM BENZERLİĞİ (KÜÇÜK ÂLEM-BÜYÜK ÂLEM BENZERLİĞİ)

Sûfiler insanın ve âlemin tek bir *nefisten (ruh)* yaratıldığını düşündükleri için nefsin insanda ve âlemde farklı tezahürleri olduğunu ifade ederler. İbrahim Hakkı'ya göre bunun âlem-i kebirdeki isim ve tezâhürleri akl-ı evvel, kâlem-i a'lâ, levh-i mahfûz, hakikat-i Muhammediye, rûh-ı Muhammedî, nûr-ı Muhammedî ve nefs-i külliye-dir. Ona göre “Halakakum min nefsin vâhidetin.”<sup>29</sup> âyeti buna işaret etmektedir. Rûhu küçük âlem olarak görülen insandaki isim ve tezahürleri ise ahfâ, hafî, sırru's-sır, sır, ruh, kalb ve nefs-i nâtika, latîfe-i insaniyye ve hakikat-i insandır.<sup>30</sup>

İbrahim Hakkı insan-âlem arasındaki benzerliği farklı yönleri itibariyle ele almaya çalışmıştır. Bu mevzûdaki kanaatlerini en iyi dile getirdiği mısralarından biri şu şekildedir:

“Çâr unsurdan mürekkebe nefs-i vâhidir<sup>31</sup> cihân

Sen gerek âdem hayâl eyle, gerek âlem hayal”<sup>32</sup>

İbrahim Hakkı kendinden önceki sûfiler gibi hakikatte istenilen şeyin “*cihânın dört unsurdan oluşmuş tek bir 'nefs' olduğunu idrâk etmek olduğunu, buna insan/âdem yahut âlem*” demenin fark etmeyeceğine, nihâi olarak her ikisinin de aynı hakikat olduğuna işaret etmektedir.

<sup>18</sup> İsa Çelik, *Tasavvufî Düşüncede İnsân-ı Kâmil* (İstanbul: Kaknüs Yay., 2010), 141.

<sup>19</sup> Çelik, *Tasavvufî Düşüncede İnsân-ı Kâmil*, 138.

<sup>20</sup> Abdülkerîm Cîlî, *Varlık Mertebeleri (Meratibi-Vücud ve Beyan-ı Hakikat-i İbtida-i Küll-i Mevcud*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun (İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2006), 81.

<sup>21</sup> Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Dili* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 708.

<sup>22</sup> Kartal, *Abdülkerîm Cîlî Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*, 239-240; Bu konuyla alakalı daha detaylı bilgi için bkz. Bayram Ali Çetinkaya, “İhvân-ı Safâ Felsefesinin İbnü'l-Arabî Düşüncesindeki İzdüşümleri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı) 2/23* (2009), 131-147.

<sup>23</sup> İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kalcı Yayıncılık, 2016), 281; Kartal, *Abdülkerîm Cîlî Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*, 239-240.

<sup>24</sup> Cîlî, *Varlık Mertebeleri (Meratibi-Vücud ve Beyan-ı Hakikat-i İbtida-i Küll-i Mevcud*, 81.

<sup>25</sup> Azîzüddîn Nesefî, *İnsân-ı Kâmil*, çev. A. Avni Konuk (İstanbul: Gelenek Yay., 2009), 147-153.

<sup>26</sup> Uludağ, *Tasavvufun Dili*, 709.

<sup>27</sup> Rahman, 55/29

<sup>28</sup> Abdülkuddüs Bingöl, “Erzurum’lu İbrahim Hakkı’nın İlim Anlayışı”, *Felsefe Dünyası* 9 (Ekim 1993), 19.

<sup>29</sup> “O sizi tek bir nefisten yarattı” ayetine atfen Nisâ 4/1, Zümer 39/6

<sup>30</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 1260 (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi Bölümü, 1260), 316b.

<sup>31</sup> Zümer 39/6

<sup>32</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 149b.

Peki İbrahim Hakkı'ya göre insan kimdir? O en basit ifade ile insanın neligini mevâlid-i selâsenin üçüncüsü olarak zikrettiği hayvan cinsinin en mütekâmil türü olarak tarif eder.<sup>33</sup> Ancak onun zahirde insanı bu şekilde tarif etmesi insanın sadece bu kadar olduğu anlamına gelmemektedir. Zira İbrahim Hakkı;

*“Mihrinle pür itdün bir avuç hâki dırahşân/ İsmi didin insan*

*Nûrunla hem itdün yüzünü mazhar-ı dîdâr/ Bulmuş leme ‘ânı”<sup>34</sup>*

mısraları ile bir avuç toprağı nurunla tecellî ederek parlattın, adına insan dedin, nurunla onun yüzünü kendi yüzünün tecellîgahı kıldın, böylece insan parıltısının nereden geldiğini buldu diyerek insanın menşesine de işaret etmiş, cismanî ve rûhî yönünü na'zâra vererek, her iki veçhesini hülâsa etmiştir.

İbrahim Hakkı kendinden önceki mezkûr düşünür ve sûfiler gibi temsili anlatıma sıklıkla müracaat etmiştir. Temsili anlatım eserlerinde bazen nesir, bazen de fotografik çizim ve şiir formunda görülür. Burada onun insan-âlem benzerliğini izah ederken müracaat ettiği tasavvufî düşünce geleneğinde de var olan bazı benzerliklere yer vereceğiz.

İbrahim Hakkı insanı izah ederken bu benzerliklere neden yer verir? Bu benzerliklerin neden kurulmaya çalışıldığına bakıldığında asıl gayenin marifetullah bilgisine ulaşmak için anlam alanını genişletme çabası olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle İbrahim Hakkı'nın bunları epistemolojik bir gayeyle ele aldığı görülmektedir. Zira insan âlem ile kendi arasında bağlantı kurabildiğinde kendini tanıma yolunda bir yol bulmuş olacaktır.<sup>35</sup>

İbrahim Hakkı insan ile âlem arasında kurduğu benzerliklerin, insanı farklı cihetleri itibariyle tanımanın yaratıcısını bilmek açısından ne kadar mühim olduğunu ve âlemin âdem için yaratıldığını Ma'rifetnâme'nin mukaddimesinde şu şekilde dile getirmektedir:

*“...Hak Te'âlâ iki âlemi benî Âdem için ve anları ancak kendi ma'rifeti için halk eylediğin cümleyle duyurmuşdur. Nitekim lutf u keremiyle “Kuntu kenzen mahşiyen fe ahbebtu en a'rife fe halaktü'l-halka li-ya'rifûni” buyurmuşdur. Pes, hilkat-i âlem ve Âdem'den maksad-ı aksâ ve matlab-ı a'lâ ma'rifet-i Mevlâ'dır. Lâkin bu devlet-i ebediyye v e sa'âdet-i sermediyye ki, cümleden evlâdır. Ancak ma'rifet-i nefse merbût olup ma'rifet-i nefis dahi ma'rifet-i bedene menût olup, ma'rifet-i beden hem ma'rifet-i âleme mevkûf olup...”<sup>36</sup>*

Yukarıda da görüldüğü üzere İbrahim Hakkı Allah'ın dünya ve âhireti insan için insanı da kendi zâtını bilmesi için yarattığına daha eserinin başında yere vermiştir. Sûfilerin sıklıkla zikrettiği “Ben gizli bir hazine idim, bilinmeye muhabbet ettim, bilinmek için âlemi yarattım”<sup>37</sup> kudsî hadisine de atıfta bulunur. Âlemin ve insanın yaratılmasının asıl maksadı, Allah'ın bilinmesidir. Ancak bu her şeyin üstünde olan marifete erişebilmek insanın kendi nefsinin bilmesiyle gerçekleşir. İbrahim Hakkı “İnsanları ve cinleri bana kulluk etsinler diye yarattım.”<sup>38</sup> âyetinin de buna işaret ettiğini ifade etmektedir.<sup>39</sup> Bu da insanın bedenini bilmesine, bedeninin bilinmesi de âlemin bilinmesine bağlıdır.<sup>40</sup> İnsan ancak Allah'ın âlemdaki intizâmına ve sanatına bakarak bunların hakikatini idrak edebilir. Aslında bu cümleler bir yandan Ma'rifetnâme'nin yazılış gayesini ve özetini verirken, diğer yandan insan ve âlem arasındaki benzerliklerin ne ifade ettiğinin de cevabı mâhiyetindedir. Bu noktadan bakıldığında insan ve âlemin bilinmesi adeta birbirine bağlanmıştır. Başka bir ifadeyle, “manevî antropolojide insanın bilinmesi ile Hakk'ın tanınması birbirinin ayrılmaz şartıdır.”<sup>41</sup> Zira sûfiler insanın kendi vücûdunu ve nefsinin bilmesini, marifetullahın bir yolu olarak görürler.<sup>42</sup>

İbrahim Hakkı insanı izah ederken onun bedeni tarafını, varlık âlemi ile tam bir bütünlük içerisinde ele alır. Bu yüzden insan bedenini adeta âlemin bir nüshası (numûne-i âlem) olarak görür.<sup>43</sup> Eserlerinde insanı bazen küçük, bazen büyük âlem olarak ele alır. Arza, semâya, zamânâ, mekâna ve âlemin birçok unsuruna benzetilen insan bedeni, İbrahim Hakkı'da merkezî bir konuma sahiptir. Ona göre yaratıcıyı, onun varlığını ve birliğini, âlemi idrak etmek ve yaratılışın nihâî gayesi olan Allah'ı gerçek mânâda bilmek için insanın bedeni yönünün bilinmesi elzemdir.<sup>44</sup>

<sup>33</sup> Mustafa Yıldırım, “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İnsan Anlayışı”, *Felsefe Dünyası* 10 (Aralık 1993), 35.

<sup>34</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 295b.

<sup>35</sup> Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, 27.

<sup>36</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 1b.

<sup>37</sup> Tasavvuf literatüründe “Kenz-i Mahfi” hadisi olarak geçen bu hadis ile alakalı olarak bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2020), 125.

<sup>38</sup> Zâriyât, 51/56

<sup>39</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 146b.

<sup>40</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 1b; Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 146b.

<sup>41</sup> Mahmud Erol Kılıç, *Sûfi ve Şiir* (İstanbul: İnsan Yay., 2006), 47.

<sup>42</sup> Süleyman Uludağ, *Erzurumlu Bir Fikir Adamı İbrahim Hakkı Erzurumî* (Ankara: DİB Yay., 2015), 60.

<sup>43</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 147a.

<sup>44</sup> Ejder Okumuş, “Marifetnâme'de Beden”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 41.

Tasavvufî düşüncede yaygın kanaat zâhiren kâinatın büyük âlem, insanın ise küçük âlem olduğu yönündedir. Âlemin illet-i gâiyyesinin insan olması, onun asıl, diğer varlıkların ise fer' olarak kabul edilmesinin sebebi olmuştur. Ağacın çekirdeğin içinde dürüldüğü gibi bütün kâinat da insanın içinde dürülmüştür.<sup>45</sup>

Bu asıl-fer' ilişkisi tasavvufî düşüncede genellikle ağaç-meyve/çekirdek sembolü üzerinden izah edilmiştir. Birçok düşünür ve sûfî, âlemi bir ağaç olarak düşünmüş ve İbnü'l Arabî'nin şeceretü'l kevn (varlık/oluş ağacı) benzetmesine yer vermiştir. Buradaki varoluş ağacına bütün olarak bakıldığında en son ortaya çıkan ancak ağacın meyvesi mesabesinde en değerli olan insandır.<sup>46</sup>

Nesefî de varlık âlemini bir ağaca benzeterek ilk felek olan felek-i eflaki bu ağacın zemini olarak görür. Bu varlık ağacının kökü ise ikinci felek olan felek-i sâbittir. Ağacın gövdesi yedi gök, dalları ise dört unsur ve dört tabiattır. Ağacın yaprağı ve çiçeği ise üç mevâlid denilen maden, bitki ve hayvandır. Bir şeyin meyvesi ne ise o şeyin hem özü hem de derece olarak en üstte olanı odur. Bu durumda varlık ağacının meyvesi de ağacın özü ve en üst varlık da insandır. Bu husûsiyetiyle insan Allah'ın kendi cemâlini müşahade ettiği, varoluşun asıl hikmet ve sebebidir.<sup>47</sup>

İbrahim Hakkî da benzer şekilde insanın yaratılışın illet-i gâiyyesi olması sebebiyle gaye varlık olduğunu ve bundan dolayı görünüş olarak âlem-i sağır olsa da, mânâ yönüyle âlem-i kebîr olduğunu ifade etmektedir. Zira asıl olan gayedir, fer' in var olma sebebi de asıl olandır. Dolayısıyla insan âlem için değil, âlem insan için yaratılmıştır.

*“..âleme âlem-i kebîr ve Âdeme âlem-i sağır derler. Amma muhakkikîn katında âlem-i kebîr insandır. Zirâ her çend ki âlem asıldır ve Âdem furu'dur. Ammâ her ağacın maksûdu yemiştir. Pes, manide furu' asıldır. Amma her ne kim âlemde vardır Âdem de hem vardır. Zirâ Âdem, mazhar-ı zât-ı cem' i sıfattır.”<sup>48</sup>*

İbrahim Hakkî'ya göre insan belki yeryüzüne gönderiliş açısından yaratılış sırası itibariyle Âdem oğlu olabilir. Ancak rûhu itibariyle o âlemin babası olarak görülmelidir. Nitekim yeryüzüne gelişi en son olsa da mertebe itibariyle mahlûkâtın en önünde yer alır. Zira âlemin yaratılma sebebi odur. Ağacın aslının meyvenin çekirdeği oluşu gibi, âlemin aslı da onun rûhudur. Netice olarak meyve nasıl ağacın gayesi ise âlemin gayesi de insandır.<sup>49</sup>

İbrahim Hakkî âlemin yaratılışından maksadın insan, ondan talep edilen marifetullah olduğunu ve buna ulaşmanın yolunun marifet-i nefsin bunun da marifet-i beden yani bedenin bilinmesi ile mümkün olacağını dile getirmiştir.<sup>50</sup>

İbrahim Hakkî'ya göre Allah âlemi bir gül bahçesine benzetmiş, onun güzelliğini ve süslü oluşunu insana atfetmiştir. Bütün bu cihân insan için ve insan da rabbini bilmek için yaratılmıştır. O *“hakâyık-ı eşyâ ile dakâyık-ı ma'nâyı bi'l-cümle anda icmâl ve izhâr idüp rûh-ı insanı câmi' ismine sûret ve hâmil-i emânet ve mahall-i esrâr itmişdir.”<sup>51</sup>* diyerek insanın Allah'ın yeryüzündeki halifesi, kulluk emânetinin taşıyıcısı, Hakk'ın sûreti ve ilâhî sırların mahalli olması sebebiyle bütün âlemin onun emrine musahhar kılındığını ifade etmiştir.

İbrahim Hakkî insanın âlemlerle benzerlikleri olmakla birlikte onun âlem karşısında nasıl bir yerde durduğunu hatırlatır ve nefesine müdakkik bir nazarla bakarak değerinin farkına varmasını tavsiye eder. Zira İbrahim Hakkî insanın topraktan yaratılmış olmakla beraber sadece toprak olmadığını, tertemiz bir ruh, feleklerdeki deverânın (âlemdeki işleyişin) neticesi, varoluşun hülâsâsı ve âlemin özü olduğunu dile getirir. Ayrıca insanı büyük bir noktaya benzeten İbrahim Hakkî'ya göre bütün mevcûdâtın görüntü ve sûretleri insanın harfleridir. İnsanın dışında onu kuşatan âfâk/dış olarak görülen her şeyin âlem, onu oluşturan her şeyi mazruf ve kabuk olarak gören İbrahim Hakkî âlemdeki bütün deverânın içerisinde daimî oluş, yenilenme ve değişimin olduğu asıl ve nihâî gayenin insan olduğunu dile getirir.<sup>52</sup>

Şimdi İbrahim Hakkî'nin insan-âlem benzerliği bağlamında hangi benzerliklere yer verdiğine geçebiliriz.

### **Âlem-i İnsan-Âlem-i Eflak Benzerliği (İnsan Âleminin Felekler Âlemine Benzerliği)**

İbrahim Hakkî insanı âleme benzetmek sûretiyle enfüsün afaka uygunluğuna işaret etmiş, büyük âlem olan âlemin misallerinin mânâlarının ve bölümlerinin küçük âlem olan insanın bedeninde bulunduğunu ifade etmiştir.<sup>53</sup>

İbrahim Hakkî'ya göre insan vücûdundaki her bir a'zâ âlemdeki bir şeye karşılık gelmektedir. Mesela insan bedeni ile yeryüzü arasında yaptığı benzerliklerde yeryüzünde dağlar olduğu gibi, bedende de kemiklerin olduğunu ifade eder. Yeryüzünde ağaç ve bitkiler olduğu gibi bedende de baş ve saç bulunmaktadır. Yeryüzünde farklı memleketler olduğu gibi insan bedeninde de farklı a'zâlar vardır. İbrahim Hakkî yeryüzündeki sarsıntılar ile vücuttaki sarsıntılar

<sup>45</sup> Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), “Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü”, 42.

<sup>46</sup> Annemarie Shimmel, *Tanrı'nın Ayetlerinin Çözümlemesi-İslam'a Fenomenolojik Bir Yaklaşım*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Albaraka Yay., 2021), 50.

<sup>47</sup> Düzen, *Aziz Nesefî'ye Göre Allah-Kâinat-İnsan*, 157.

<sup>48</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkî, *Mecmûa-i Vahdâniyye fi Ma'rifetin-Nefsi'r-Rabbaniyye* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T4389), 227b.

<sup>49</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkî, *Marifetnâme*, 108b.

<sup>50</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkî, 1b; Turhan Kaya ve Yusuf Kotan, “İbrahim Hakkî Hazretleri'nin Ma'rifetnâme'sinde İnsan Bedeni Üzerine Düşünceler”, *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkî Hazretleri Sempozyumu (16-18 Kasım 2011) -Bildiriler-* (Erzurum, 2012), 480.

<sup>51</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkî, *Marifetnâme*, 1b.

<sup>52</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkî, *Marifetnâme*, 173a-173b.

<sup>53</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkî, *Marifetnâme*, 146b.

arasında da benzerlikler kurmuştur. Ona göre yeryüzünde depremler olduğu gibi vücutta da bazı titreme, yankı ve hapşırıklar olmaktadır. Yine o vadilerde akan nehirlerle damarlarda da akan kanı da birbirine benzetmektedir.<sup>54</sup> Zira insan âlem-i kebîrin bir nüshası olduğu için arzdaki her şeyin bir karşılığı insanda mevcuttur.<sup>55</sup>

İbrahim Hakkı yine bu hususta yeryüzünde farklı şekillerde olan su kaynakları ile tatlılık, tuzluluk, nahoşluk ve acılık itibariyle bedendeki ağız suyu, göz suyu, burun suyu ve kulak suyu arasında benzerlikler olduğunu ifade etmiştir.<sup>56</sup> Bu benzerlik az bir farkla İbnü'l Arabî'de de görülür. İbnü'l-Arabî küre-i arzda mevcut olan tuzlu ve tatlı, tatsız ve acı suyun bir benzerinin insanda da olduğunu söyler.<sup>57</sup>

İbrahim Hakkı insanın dış organları olan baş, karın, ayaklar, eller ve makadın yedi iklime, iç organlarının ise gök âlemine benzediğine işaret eder. İnsandaki yedi a'zâ olan beyin, dimağ, böbrek, yürek, öd, ciğer ve dalağı gökyüzündeki yedi yıldız olan Kamer, Utarid, Zühre, Şems, Merih, Müşteri, Zuhâl'e benzetmektedir. Ona göre bu a'zâlardan her birinin görevi ne ise gök âleminde olan yedi gezegenin de görevi aynıdır. Verilen misallerden de görüldüğü gibi insan, âlemin özeti gibidir.<sup>58</sup>

Bu benzerliğin kısmen bir benzeri daha önce İbnü'l-Arabî'de görürüz. İnsanın bedenî ile alakalı husûsiyetler ve kâinat arasında bazı irtibatları İbnü'l-Arabî de kurar. Nitekim İbnü'l-Arabî büyük âlemdeki yedi gezegen olan Ay, Müşteri, Kâtip, Zühre, Merih, Güneş ve Keyvan'ye mukâbil, insanda görme, işitme, tatma, koklama, dokunma, düşünme ve akletme melekelerinin bulunduğunu ifade eder. Ona göre gezegenlerin idaresinin güneş ve aya ait olduğu gibi insandaki bu özelliklerin idaresi de düşünme ve akletme melekelerinin elindedir. Dolayısıyla o insandaki düşünme ile akletme arasındaki ilişkiyi güneş ve ay arasındaki ilişkiye benzetir. Böylece ayın ışığını güneşten alması gibi düşünme kabiliyeti de bunu akletme melekesinden almaktadır.<sup>59</sup>

Yine İbrahim Hakkı gökyüzündeki on iki burç ile insanın bedeninin dışarıdan içeriye on iki yol olarak işaret ettiği kulakları, gözleri, ağız, iki göğsü, göbeği, boşaltım yerleri arasında da benzerlik kurar.<sup>60</sup>

İbrahim Hakkı'ya göre dış âlemde anâsır-ı erbaa olan su, hava, toprak ve ateş olduğu gibi bunun mukâbilinde insan bedeninde de ahlât-ı erbaa denilen safra, kan, balgam ve sevda bulunur. Zira safra ateş gibi kuru ve sıcak, kan hava gibi sıcak ve yaş, balgam su gibi ıslak ve soğuk, sevdâ ise toprak gibi ağır ve kurudur.<sup>61</sup>

İbrahim Hakkı, “*Gâfil olma gözünü aç, âlem-i kübrâ sensin, Sidre vü levh ü kâlem, arş-ı mualla sensin*”<sup>62</sup> mısralarında insanı, görünüşte küçük bir âlem gibi görünse de aslında büyük âlemin kendisi olduğunu idrak etmeye davet eder. İbrahim Hakkı'nın işaret ettiği bu hakikati mu'asırı Şeyh Gâlib de, “*Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen, Merdüm-i dâde-i ekvân olan âdemsin sen*”<sup>63</sup> mısralarıyla dile getirmiştir.

Organların ve hissiyatın âlemdeki diğer varlıklarla benzerliğinden söz eden<sup>64</sup> İbrahim Hakkı, insanın a'zâlarını cemâdâta, huylarını hayvânâta, düşünce, fikir ve hatıralarını berzâh âlemine ve son olarak insanın cânı ve gönlünü de melekût âlemine benzetir.<sup>65</sup>

### Âlemin Yaratılış Aşamaları-İnsanın Yaratılış Aşamaları

İbrahim Hakkı'nın insan ve âlem arasında kurduğu benzerliklerden bir diğeri de bunun *yaradılış üzerinden* ele alınmasıdır. O, âlemin yaratılış aşamaları ile insanın yaratılış aşamaları arasında benzerlik olduğunu ifade etmiştir.

İbrahim Hakkı yaradılışı, “Ben gizli bir hazineydim, bilinmekliğe muhabbet ettim” mânâsına gelen “kenz-i mahfî” kudsî hadisi üzerinden ele almıştır. Onun bu hususta yaptığı benzetmelerden biri şu şekildedir: Bilinmek için mahlûkâtı yaratan Allah ilk önce cevher-i evveli vücûda getirmiştir. Daha sonra felekler, yıldızlar ve unsurlar yaratılmıştır. Âlemde yaratılan ilk cevherin karşılığı insanda nutfedir. İbrahim Hakkı'ya göre “*Cism-i insanda nutfе, kenz-i mahfî misalidir; aynı zamanda nutfе kuvvet-i ezelîdir.*”<sup>66</sup> İbrahim Hakkı nutfenin şekil ka'zânması ile felekler, yıldızlar ve unsurlar arasında benzerlik kurar. Zira nutfenin anne rahmine düşmesiyle uyuşmuş kan, çiğnenmiş et, kemik ve damarlar oluşmaktadır. Cevher-i evvelin belli aşamalardan geçip âlemi oluşturmasıyla, nutfenin de belli

<sup>54</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 147b.

<sup>55</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 149a.

<sup>56</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 147b.

<sup>57</sup> İbn Arabî - Ahmed Avni Konuk, *Tedbîrât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi* (İstanbul: İz Yay., 2013), 33.

<sup>58</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 147b; Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mecmûa-i Vahdâniyye fi Ma'rifetin-Nefsi'r-Rabbaniyye* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T4389), 228a; Dürdane Zeynep Tekmen, *İrfan Hazinesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 82.

<sup>59</sup> Osman Nuri Karadayı, “İbnü'l-Arabî'de Güneş-Ay-Yıldız Sembolizmi”, *Ekev Akademi Dergisi* 86 (2021), 461.

<sup>60</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 147b.

<sup>61</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 147a.

<sup>62</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 150b.

<sup>63</sup> Naci Okçu, *Şeyh Gâlib Divânı-Hayati, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Umûmî Tahlili* - (Ankara: TDV Yay., 2011), 249.

<sup>64</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 146b.

<sup>65</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 146a.

<sup>66</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mecmûa-i Vahdâniyye fi Ma'rifetin-Nefsi'r-Rabbaniyye* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T4389), 227b.

merhalelerden geçerek insanı oluşturduğunu ifade etmektedir.<sup>67</sup> Nitekim bütün bir âlemin cevher-i evvelin içinde dürüldüğü gibi nutfe de insan bedeninin bütünü içinde taşımaktadır.<sup>68</sup>

Yine İbrahim Hakkı *kenz-i mahfi* hadisine istinâden yaratılışın mayasının (mây-e-i hilkat) muhabbet olduğunu dört deniz üzerinden izah etmeye çalışmıştır. Hem âlemin hem de insanın dört denizi olduğunu ifade eden İbrahim Hakkı'ya göre âlemin dört denizi, *gizli hazine muhabbeti, ilk cevher, melekût âlemi ve mülk âlemidir*. Buna mukâbil insandaki dört deniz ise *baba sulbündeki sperm, anne rahmindeki nutfe, manevî rûh ve bedendir*. Âlem-i kebîrin ilk denizi olan ilâhî muhabbet denizinin hareketlenmesi ikinci deniz olan cevher-i evveli ortaya çıkarmıştır. İlk cevherin batın ve zahiri vardır, batınından felek ve unsurlar vücûd bulmuştur. Üçüncü deniz ise melekût âlemidir. Son âlem olan dördüncü deniz ise mülk âlemi ise cevherin zahirinden vücûd bulan basit cisimlerin ortaya çıktığı denizdir.<sup>69</sup>

İbrahim Hakkı'da görüldüğü gibi İbnü'l-Arabî'de de yaratılışın ortaya çıkmasının açıklanmasında muhabbet, kilit bir kavramdır. Ona göre mevcûdât ezeli muhabbet olmazsa atıl ve bâtil olur. <sup>70</sup>Muhabbet hem varlığın zuhûrunda hem de hakîkatinin kavranmasında (tahakkukunda) muharrik güçtür. Dolayısıyla İbnü'l-Arabî varlığın gayesini insan, gâî sebebini ise muhabbet olarak belirler.<sup>71</sup>

İbrahim Hakkı büyük âlemin mukâbili olan dört denizi ise insan âleminde şu şekilde izah eder. Ona göre insanın yaratılış mayası olan baba sulbündeki sperm onun ilk denizidir. İlk cevher ise anne rahmindeki nutfedir ve bu, onun ikinci denizidir. Üçüncü deniz ise nutfenin batınından ceninin duyu ve kabiliyetlerinin oluştuğu melekût âlemidir. Nutfenin zahirinden bebeğin organlarının ortaya çıktığı dördüncü deniz ise melekût âlemine tekabül etmektedir. Ona göre bu merhaleler takip edildiğinde âlem-i kebîrin âlem-i sağîre nasıl hizmetkâr olduğu görülür. Zira yaratılış itibariyle sonra vücûda gelebilir ancak mevcûdâtın gayesi odur.<sup>72</sup>

İbrahim Hakkı yukarıdaki benzetmeyi şu şekilde de nazâra verir: Ona göre yedi gezegenin eflâkına *ulvî babalar*, dört tabiat ve dört unsura da *süflî analar* denilir. Bunların sürekli hareket etmesi ile mevâlid-i selâse denilen maden, bitki ve hayvan ortaya çıkmaktadır. İbrahim Hakkı “Nûn ve'l-kâlemi ve mâ yesdurûn”<sup>73</sup> âyetini bu cihetten izah etmiş, nûnun *gizli hazine muhabbetine*, kâlemin *ilk cevhere*, kâlem ile yazılanların *mülk âlemindeki basit varlıklara* ve melekût âlemindeki *manevî varlıklara* işaret ettiğini dile getirir.<sup>74</sup> İbnü'l-Arabî'nin de *Kitâbu'l-Gâyât*'ta “*Yedi göğü ve yerden de onların benzerlerini yaratan Allah'tır. Onun emri/yaratması bunlar arasında dâima gerçekleşir*”<sup>75</sup> âyetini bu bağlamda yorumladığı görülür. Yine *Fütûhât*'ta da bu âyeti *ulvî babalar* ve *süflî anneler* arasında gerçekleşen semavî bir nikâh sembolizmi<sup>76</sup> üzerinden izah eder. Ayrıca arz ve semâ arasındaki tenezzülün, iklim ve kişiliklerin zuhûrunda da etkisi olduğu yönünde yorumları mevcuttur.<sup>77</sup>

Bu benzerliklere yer veren İbrahim Hakkı, “*Velik mazhar-ı insan ki hâs-ı mazhar odur, Kıyâs olunmaz ana gayri mazhar it hâşâk*”<sup>78</sup> mısraıyla âlemdaki bu benzerliklerle asıl maksadın ve husûsî mazharın insan olduğunu, onun dışındaki şeylerin onun yanında çer çöp kaldığını ifade etmektedir.

“*Kemâl-i illet-i gâiyye nev'-i insandır, Delili Hakkı idersen taleb oku 'levlâk'*”<sup>79</sup> mısralarıyla da âlemlerin yaratılışının asıl maksadının kemâlî insan cinsi olduğunu ifade etmiş, eğer buna bir delil istersen “Sen olmasaydın, âlemleri yaratmazdım” kudsî hadisindeki mânâyı işaret ederek dikkat çekmiştir.

### İnsanda Bulunan Kötü Ahlâkın (Ahlâk-ı Zemîme) Hayvan Sûretleri ile Benzerliği

İbrahim Hakkı'ya göre âlemdaki hayvan türlerinin şekil ve sûretlerinin benzerleri insan nefsinde de bulunmaktadır. Bunlar insan nefsinin kötü ve hayvânî yönünü temsil etmektedir. O, büyümekle beraber kibrin sûretinin kaplana, sataşmanın sûretinin aslana, hasedin sûretinin kurda benzediğini ifade etmektedir. Yine ona göre nefiste kırgınlık ve hiddet köpek sûretinde, hile tilki sûretinde, gaflet tavşan sûretinde, çok yeme şehveti sığır sûretinde, aç gözlülük karınca, kin ise beyaz deve sûretindedir. İbrahim Hakkı düşmanlığın sûretinin yılan, eziyetin sûretinin ise akrebe benzediğini ifade ederek kötü ahlâktan herhangi birine galip olan kişinin rüyasında o sûretteki hayvana galip geldiğini gördüğünü dile getirir.<sup>80</sup>

<sup>67</sup> İbrahim Hakkı burada yaratılış merhalelerinin anlatıldığı Hac, 22/5 âyete atıfta bulunmaktadır. “...Biz sizi topraktan, sonra nutfeden sonra alakadan, sonra uzuvları (önce) belirsiz, sonra belirlenmiş canlı et parçasından (uzuvları zamanla oluşan ceninden) yarattık ki size (kudretimizi) gösterelim. Dilediğimizi, belirlenmiş bir süreye kadar rahimlerde bekletiriz; sonra sizi bir bebek olarak dışarı çıkarırız...”

<sup>68</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mecmûa-i Vahdâniyye fi Ma'rifetin-Nefsi'r-Rabbaniyye* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T4389), 227b.

<sup>69</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 149b.

<sup>70</sup> Osman Nuri Karadayı, *İbnü'l-Arabî'de İbareden İşarete İşârî ve Gâî Yorum -Kitâbu'l-Gâyât- (Tahlil, Tahkik ve Tercüme)* (İstanbul: İnsan Yay., 2022), 96.

<sup>71</sup> Karadayı, *İbnü'l-Arabî'de İbareden İşarete İşârî ve Gâî Yorum -Kitâbu'l-Gâyât- (Tahlil, Tahkik ve Tercüme)*, 91.

<sup>72</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 150a.

<sup>73</sup> Kalem 68/1-2 “*Nûn Kaleme ve yazdıklarına and olsun.*”

<sup>74</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, “*Ma'rifetnâme*”, 149b, 150a.

<sup>75</sup> Talâk 65/12

<sup>76</sup> İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), I/402.

<sup>77</sup> Karadayı, *İbnü'l-Arabî'de İbareden İşarete İşârî ve Gâî Yorum -Kitâbu'l-Gâyât- (Tahlil, Tahkik ve Tercüme)*, 96.

<sup>78</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 150a.

<sup>79</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 150a.

<sup>80</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 148b.

İbrahim Hakkı insanın âlemler arasında bir geçiş yeri (berzâh-ı câmi') ve Hakk'ın tecellîgâhı olması sebebiyle tüm hayvan sûretlerinin ve âlemin şekillerinin onun görünen ve görünmeyen yönlerinde sûret bulduğunu ifade etmektedir.<sup>81</sup>

İbrahim Hakkı'dan önce benzer fikirleri serdeden Mevlânâ da bir şekilde insanda bütün hayvânî sıfatların sırlanmış olduğunu belirtir. İnsanın bu yönü itibarıyla uysal, yırtıcı, vahşi, zehirli, iyi, kötü ve daha birçok sığata sahip hayvanın bulunduğu saklı bir ormana benzetmektedir. Mevlânâ ayrıca insanın hayvânî sıfatları akıyla mezcetmesi sebebiyle âlemdeki en tehlikeli mahluk olduğuna da işaret etmektedir.<sup>82</sup>

Bu minvaldeki benzerlik mevzûunu *İnsân-ı Kâmil* adlı eserinde insanın süflî âleme benzeyişi başlığı altında ele alan Abdülkerim Cîlî, insanın hayvan cinsinden olan her hayvana benzerliğini, hayvanlara ait özellikleri nefis-i hayvânîsinin kabul etmesiyle irtibatlandırmıştır. Ona göre insan nefsinin gazaplı olması haliyle aslana, kıskançlık hali dolayısıyla maymuna benzer. Hırs halini üzerinde bulundurmasıyla da fareye benzer. Hayvanlara mahsus her türlü husûsiyetin insan davranışlarına kıyas edilebileceğini söyler.<sup>83</sup>

İbrahim Hakkı'ya göre insan, haz ve acı duyması, vehmetmesi, hassas olması yönüyle yırtıcı olmayan hayvanlara, bunun dışındaki bazı özellikleri sebebiyle de yırtıcı hayvanlara benzemektedir.<sup>84</sup> Ayrıca onun bu benzerliklerdeki benzetme öğeleri ile dikkat çekici özellikler ise dış görünüş ve zikredilen hayvanın insan zihnindeki intibâ ile ilgili olduğu söylenebilir.<sup>85</sup>

Hayvan sembolleri ile insanların bazı özellikleri arasında irtibatlandırılma tarikatlar içerisinde de görülmektedir.<sup>86</sup> Kötü huyların iyi ve güzel huylara dönüşmesini hedefleyen nefis terbiyesi yolcuğunda, Zeyniyye tarikatinde Zeynüddin el-Hâfî sâiklere kötü özelliklerini daha iyi görebilmeleri için bunları bu özelliklerin kendisinde hâkim olduğu bir hayvan sûretinde düşünmelerini salık vermiştir. Kıskançlık kurt sûretinde, aldatma tilki, avarelik çakal, tedbirsizlik tavşan, eli sıkılık fare, aç gözlülük maymun ve ala köpek, hırs karınca, büyükmek kaplan, itaat arzusu aslan, öfke ve hiddet siyah köpek ve ayı, şehvet ise eşek sûretinde görülebilir.<sup>87</sup>

Nesefî de bu hususta sûrete değil mânâyâ, isme değil sığata ve nesebe değil hünere dikkat çeker, onların itibarı olduğunu söyler. Zira köpek köpeklik sûretiyle değil yırtıcılık ve ısırıcılık sıfatıyla hasis ve murdar olarak görülür. Bu sığat insanda olduğu zaman insan da köpeğe benzer. Domuz domuzluk sûretiyle değil hırs ve şer sıfatıyla hasis ve murdardır. Bu sığat insanda olduğu zaman insan da domuza benzer. Allah'ın halifesi olan insana bu durumda düşen bu sığatları elde edip kendine bağlamak (yönetmek), her birine olduğu yerde iş buyurabilmektir. Onun emri olmadan bunların hiçbirini herhangi bir iş yapamaz.<sup>88</sup> *Zira halîfe-i Hüda Süleyman'dır ve Süleyman'a bütün bunlar lazımdır.*<sup>89</sup>

Özetle bu hususta hem diğer sûfiler hem de İbrahim Hakkı üzerinden bir değerlendirme yapacak olursak şunları söyleyebiliriz: Benzetmeler tamamıyla aynı olmasa da bu benzetmeler üzerinden anlatılan ve dikkat çekilen düşünceler birbirine çok benzemektedir. İnsan sûret olarak değil ahlâk-i zemîme denilen kötü sığatları ile hayvanların bazı sığatları arasında benzerlikler kurulmuştur. Böylece insanın bunları farkedip kendisi üzerinde değışim, dönüşüm yapabileceği öngörülmüştür.

Sonuç olarak, İbrahim Hakkı'nın burada yaptığı sadece insanı hayvanla özdeşleştirmek değil onun ahlâkî olarak zemmedilen yanını hayvan üzerinden daha dikkat çekici bir üslupla anlatmayı tercih etmesidir.

### İnsan Bedeninin Mekâna ve Zamana Benzerliği

İbrahim Hakkı'nın insan bedeni ile âlem arasında kurduğu benzerliklerden biri de *mekân benzerliği*dir. O, insan bedeninin mekâna benzeyişini ülke metaforu üzerinden ele almıştır. Ona göre nasıl bir ülkenin padişahı olursa, beden de bir ülkeye benzetildiğinde onun da bir padişahı vardır. İbrahim Hakkı bir ülkeyi teşekkül ettiren unsurlar ile insandaki kuvveler ve organlar arasında da benzerlikler kurar. Bir ülkede padişah, vezir, emniyet müdürü, cizyedar vs. olduğu gibi bunların her birinin insan bedeninde mukâbili olduğu organlar mevcuttur. Yine padişahın yüce divanı, memleketi, halkı, hazinedarı, elçisi, bekçisi, seyisi, casusu, bilginleri olduğu gibi insanın bedeninde de bunlara karşılık gelen kuvveler mevcuttur. Ona göre insanın ruhu bedenın padişahıdır. Nazarî aklı büyük vezirdir. Hiddet kuvveti emniyet müdürüdür. Şehvet kuvveti onun cizyedarıdır. Padişahın tahtı kalbin ortasıdır. Memleketi açık bedendir. Binitî nefis-i hayvânîsidir. Reayası a'zâlarıdır. Hazinedarı tutma kabiliyeti, nöbetçileri iki gözüdür. Elçileri, iki kulaktır. Seyisleri elleridir. Casusları koklama kabiliyetidir. İlim erbâbı tatma kuvvetidir.<sup>90</sup>

<sup>81</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 148b.

<sup>82</sup> Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevi'de İnsân-ı Kâmil*, 124.

<sup>83</sup> Abdülkerim Cîlî, *Hakikat-i Muhammediyye -Esmâ-i Hüsnâ ve Esmâ-i Nebî Şerhi-*, çev. Muhammed Bedirhan (İstanbul: Nefes Yay., 2019), 369.

<sup>84</sup> Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, 28.

<sup>85</sup> Recai Kızıltunç, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Kıyâfetnamesinde Hayvani Sıfatlar", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (16-18 Kasım 2011) -Bildiriler-* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2011), 499-508.

<sup>86</sup> Ömer Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar* (Ankara: Akçağ Yay., 2015), 295.

<sup>87</sup> Semih Ceyhan (ed.), *Türkiye'de Tarikatlar-Tarih ve Kültür-* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 907-908.

<sup>88</sup> Azîzüddin Nesefî, *İnsân-ı Kâmil*, 151.

<sup>89</sup> Azîzüddin Nesefî, *İnsân-ı Kâmil*, 151.

<sup>90</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 148a.



İbrahim Hakkı bu benzerlikleri daha da arttırarak şehrin sanatkarları olduğunu ve bunların mukâbillerinin yine beden de olduğunu ifade eder. Ona göre bedenın mimarı amelî akıl, mühendisi tabiat, değirmencisi dişler, fırıncısı hazmetme kuvveti, doktoru temyiz kuvvetidir. Beden şehrinı gürbüzleştirip zengin ettiği için kuyumcusu büyütme kuvvetidir. Ülkenin diğer sanatkarlarının bedenın diğer melekelerine karşılık geldiğini söyleyen İbrahim Hakkı'ya göre insanı rûhu beden ülkesinin padişahı ve aynı zamanda bu ülkede Allah'ın halifesi mesabesindedir.<sup>91</sup>

İbrahim Hakkı'daki bu benzerlikler Cîlî'de de benzer şekillerde görülür. O da vücûdun organlarını adeta birbirini tamamlayan bir ülkeye benzetir. Cîlî kalbi melike benzetir. Çünkü kalp bendenin hâkimi mesabesindedir. İnsanın akli kalbe yapacağı şeyler konusunda danışmanlık yaptığı için vezire benzer. İnsanın düşünme, hayal etme, hatırlama ve hafıza melekeleri emir, kadı ve devlet erkânına benzetir. Melikin hazinedarı hafıza, kâlem erbabı hatırlama melekesi, emirleri hayaldir. Delil ve şahitlere hüküm verici olmalarından dolayı kadı, düşünme kabiliyetidir.<sup>92</sup>

İbrahim Hakkı'nın insan bedeni ile âlem arasında kurduğu benzerliklerden biri de *zaman benzerliğidir*. O bu benzerlikleri ay ve yıl ile irtibatlandırarak ele almaktadır. Bir yılda dört mevsim bulunduğu gibi insan bedeninde de dört karışım bulunduğunu ifade etmektedir. Ahlât-ı erbaayı oluşturan unsurlardan biri olan safra, yaz mevsimi gibi sıcak ve kuru iken; balgam ilkbahar gibi ıslak ve soğuktur. Yine kan, sonbahar mevsimi gibi sıcak ve ıslak iken; sevda da kış mevsimi gibi kuru ve soğuktur. İbrahim Hakkı zamanı çocukluk gençlik, gençlik ve yaşlılık evrelerine ve bunları mevsimlere benzetir. Onun yaptığı diğer bir benzerlik ise mevsimlerin insanın gelişim evrelerine işaret etmesidir. Zira ona göre çocukluk dönemi ilkbahara, gençlik dönemi yaz mevsimine, olgunluk dönemi sonbahara, ihtiyarlık dönemi ise kışa benzemektedir. Yine bu hususta yaptığı benzerliklerden biri de bir yılda on iki ayın olması ile bedende on iki menfez (delik) olmasıdır.<sup>93</sup>

## SONUÇ

İslam düşünce geleneğinde münhasıran tasavvufî düşüncede mühim bir yeri olan insan-âlem ilişkisi birçok yönden olduğu gibi benzerlikler yönüyle de ele alınmıştır. İnsanın âlemle yaratılış ve görünüş itibarıyla benzerlikleri olduğu fikrinden hareketle fiziksel olarak da düşünöldüğünde, insan *küçük âlem*, onun dışındaki bütün âlem ise *büyük âlem* olarak nitelendirilmiştir.

İlk olarak Kindî ile İslam düşüncesinde görölmeye başlayan bu *küçük âlem-büyük âlem* benzerliği fikri daha sonra teferruatlı bir şekilde İhvân-ı Safâ risâlelerinde ele alınmıştır. İbnü'l-Arabî, Mevlânâ, Azîzüddîn Nesefî ve Abdülkerîm el-Cîlî bu görüşe eserlerinde yer vermiştir.

İbrahim Hakkı'da insan ve âlem arasındaki benzerliklerin kurulmasında bazı hususlara dikkat çeker. Öne çıkan hususlardan biri, insanın ve âlemin tek bir nefisten (ruh) yaratılması düşüncesidir. Ona göre her ikisi de aynı nefisten yaratılmakla birlikte elbette birbirinden farklı sûretlerde zuhûr etmişlerdir. Ancak bu farklılıkların içerisinde insan ve âlemin birbirine benzediğini sıklıkla dile getirmiştir. Diğer bir husus ise insanın büyük âlemin bir nüshası olarak kabul edilmesidir. İnsanı adeta âlemin küçük bir kopyası olarak görerek aralarında benzerlikler kurmaya çalışmıştır. İnsanın kevn-i câmi' (toplayıcı varlık) oluşu yani onun kevnîyyatta her ne var ise *cismâni* ve *rûhî* olarak kendinde cem' etmesi, taşınması da diğer bir husus olarak görülür. Bunlardan hareketle insan ve âlem farklı yönleri öne çıkarılarak farklı benzetmeler yapılmış olsa da netice olarak insanın yaratılışın ilet-i gâiyyesi yani asıl gayesi olduğu, âlemin onun fer'i olduğu sonucuna varılmıştır.

İbrahim Hakkı'ya göre kozmik varlık olma yönüyle bakıldığında insan felekler âlemine, yeryüzüne, gökyüzüne benzetilmiştir. Yine insan ve âlem arasında yaratılış safhaları, merhalelilik açısından da benzerlikler görölmektedir. İbrahim Hakkı'nın yer verdiği benzerliklerden bir diğeri ise insanın kötü ahlâkının (ahlâk-i zemîme) hayvanların sûretlerine benzerliğidir. Bunların yanı sıra İbrahim Hakkı insan ile zaman ve mekân arasında da benzerliklere yer vermiştir.

İbrahim Hakkı eserlerinde birçok yerde insan ile âlem arasında yapısal bir benzerlikten söz ettiği için bu benzerlikler sadece tasavvurî (kurgusal), muhayyel (hayâlî) bir anlatı biçimi olarak görölmemelidir. Onun insan ve âlem arasındaki benzerliği epistemolojik bir gayeye matuftur. Zira İbrahim Hakkı insanın neyi, ne şekilde bilebileceğini bu perspektiften hareketle anlamaya çalışır. Âlem hakkında hakiki bilgiye nasıl ulaşılabileceğinin cevabını "kendini bilen, Rabbini bilir" sözünden yola çıkarak, insanın kendini bildiği ölçüde âlemi ve yaratıcısını bilebileceği sonucuna varır. İnsan içi (bâtın) ve dışının (zâhir) mâhiyetini, yaratılış özelliklerini, bunların tesirlerini ancak kendi nefisini bilebildiği ölçüde bilir. Bu bilmenin neticesi olarak kendisini yaratana bilerek onun esmâ ve efalini, tecellîlerini, iç ve dış âleminde görür. İnsan eşyanın hakikatlerini ve mânânın inceliklerini idrak edebilecek seviyeye gelir. Zira âlemde ne var ise onun tam karşılığı küçük âlem olan insanda mevcuttur. Nitekim insan âlemdaki her şeyi tek tek inceleyecek ne zamanâ ne de imkânâ sahiptir. Bu sebeple kendinden yola çıkarak âlem hakkında hakiki bilgiye ulaşabilir. Sonuç olarak zikredilen sebeplerden dolayı İbrahim Hakkı'nın büyük âlem ve küçük âlem benzerliği

<sup>91</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 148a.

<sup>92</sup> Abdülkerîm Cîlî, *Hakikat-i Muhammediyye -Esmâ-i Hüsnâ ve Esmâ-i Nebî Şerhi-*, 369.

<sup>93</sup> Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 148a.

düşüncesi tasavvurî ve muhayyel değil, nefisini, âlemi ve yaratıcısını gerçek manada bilme sürecinde epistemolojik bir gayeye yöneliktir.

## KAYNAKÇA

- Abdülkerim Cîli. *Hakikat-i Muhammediyye -Esmâ-i Hüsnâ ve Esmâ-i Nebî Şerhi-*. çev. Muhammed Bedirhan. İstanbul: Nefes Yay., 5. Basım, 2019.
- Azîzüddîn Neseî. *İnsân-ı Kâmil*. çev. A. Avni Konuk. İstanbul: Gelenek Yay., 2009.
- Bingöl, Abdülkuddüs. “Erzurum’lu İbrahim Hakkı’nın İlim Anlayışı”. *Felsefe Dünyası* 9 (Ekim 1993), 14-20.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları, 6. Basım, 2014.
- Ceyhan, Semih (ed.). *Türkiye’de Tarikatlar-Tarih ve Kültür-*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Chittick, William C. *Âşığın Aynası-Kayıp Kalbin Peşinde*. çev. Ömer Saruhanlıoğlu. İstanbul: Okuyan us, 1. Basım, 2018.
- Cîli, Abdülkerim. *Varlık Mertebeleri (Meratibi-Vücut ve Beyan-ı Hakikat-i İbtida-i Küll-i Mevcud*. çev. Abdülaziz Mecdi Tolun. İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2006.
- Çelik, İsa. *Tasavvufî Düşüncede İnsân-ı Kâmil*. İstanbul: Kaknüs Yay., 2010.
- Çetinkaya, Bayram Ali. “İhvân-ı Safâ Felsefesinin İbnü’l-Arabî Düşüncesindeki İzdüşümleri”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı) 2/23* (2009), 131-147.
- Deniz, Gürbüz. *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*. İstanbul: DİB Yay., 2. Baskı., 2017.
- Düzen, İbrahim. *Aziz Neseî’ye Göre Allah-Kâinat-İnsan*. İstanbul: Furkan Yay., 2000.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Marifetnâme*. Tıpkıbasım. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi Bölümü, 1260.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Mecmûa-i Vahdâniyye fî Ma’rifetin-Nefsi’r-Rabbaniyye*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T4389.
- Fahri, Macit. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yay., 1992.
- Hakim. *el-Müstedrek, II, 672/4228*.
- İbn Arabî. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. XVIII Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım, 2007.
- İbn Arabî - Konuk, Ahmed Avni. *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: İz Yay., 6. Basım, 2013.
- İbnü’l-Arabî. *Fusûsu’l-Hikem*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016.
- Karadayı, Osman Nuri. “İbnü’l-Arabî’de Güneş-Ay-Yıldız Sembolizmi”. *Ekev Akademi Dergisi* 86 (2021), 449-466.
- Karadayı, Osman Nuri. *İbnü’l-Arabî’de İbareten İşarete İşâri ve Gâî Yorum -Kitâbu’l-Gâyât- (Tahlil, Tahkik ve Tercüme)*. İstanbul: İnsan Yay., 2022.
- Kartal, Abdullah. *Abdülkerîm Cîli Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yay., 2003.
- Kaya, Turhan - Kotan, Yusuf. “İbrahim Hakkı Hazretleri’nin Marifetnâme’sinde İnsan Bedeni Üzerine Düşünceler”. *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (16-18 Kasım 2011) -Bildiriler-*. 473-481. Erzurum, 2012.
- Kılıç, Mahmud Erol. *Sûfi ve Şiir*. İstanbul: İnsan Yay., 2006.
- Kızıltunç, Recai. “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Kıyâfetnamesinde Hayvani Sıfatlar”. *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (16-18 Kasım 2011) -Bildiriler-*. 499-508. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Küçük, Osman Nuri. *Fusûsu’l-Hikem ve Mesnevi’de İnsân-ı Kâmil*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Okçu, Naci. *Şeyh Gâlib Dîvânı-Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Umûmî Tahlili-*. Ankara: TDV Yay., 2011.
- Okumuş, Ejder. “Marifetnâme’de Beden”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 9-43.
- Shimmel, Annemarie. *Tanrı’nın Ayetlerinin Çözümlemesi-İslam’a Fenomenolojik Bir Yaklaşım*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Albaraka Yay., 2021.
- Tekmen, Dürdane Zeynep. *İrfan Hazinesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.

- Türer, Osman. “Azîz Mahmud Hüdâyî’nin Bir Şiirinin Varlık ve İnsan Felsefesi Açısından Tahlili”. *Uluslararası Sempozyum Bildirileri 20-22 Mayıs 2005*. ed. Hasan Kâmil Yılmaz. C. 1. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yay., 2005.
- Uludağ, Süleyman. *Erzurumlu Bir Fikir Adamı İbrahim Hakkı Erzurumî*. Ankara: DİB Yay., 2015.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvufun Dili*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2020.
- Yıldırım, Mustafa. “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın İnsan Anlayışı”. *Felsefe Dünyası* 10 (Aralık 1993), 35-39.
- Yılmaz, Ömer. *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. Ankara: Akçağ Yay., 2015.